

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԸ ՏԱՅՔՈՒՄ ԵՎ
ԿՂԱՐՋՔՈՒՄ VIII Դ. ՎԵՐՋԻՆ-IX Դ. ՄԿՁԲԻՆ

Լիանա Նազարյան

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

Բանալի բառեր՝ *Բագրատունիներ, Տայք, Կղարջք, Աշոտ կուրապատյան, Ատրներսեհ Բագրատունի, Վասակ, Աշոտ Մսակեր, «Վրաց Տարեգիրք», Ջուանշեր պատմիչ, Ջուանշեր Խոսրովունի (Խոսրովյան):*

Ուսումնասիրությունը վերաբերում է Բագրատունիների Տայքում և Կղարջքում հաստատվելու իրողություններին: Հատկապես կարևորվում է այն փաստը, որ այդ տոհմից Հայոց իշխան Աշոտ Կույր Բագրատունու (732-748) երկու որդիների սերունդները՝ Աշոտ Մսակերն ու նրա հորեղբայր Վասակը և սրա որդի Ատրներսեհը, Բագրևանդի 774-775 թթ. ճակատամարտում արաբներից կրած պարտությունից հետո միաժամանակ հաստատվում են Տայքում և Կղարջքում: Հողվածում ճշգրտվում են այնտեղ նրանց պատկանած տարածքները:

Ելնելով աղբյուրների տեղեկությունների քննությունից՝ կարելի է պնդել, որ հայ իշխանները 775-779 թթ. միջակայքում են գնացել Տայք: Նրանց մի մասը Վասակի ու Ատրներսեհի գլխավորությամբ այնտեղից անցել է Կղարջք, իսկ մյուս մասը Աշոտ Մսակերի գլխավորությամբ մնացել է Տայքում՝ հիմնելով Կավմախ ամրոցը:

Ատրներսեհը խնամիանում է վրացական Խոսրովյան դինաստիայի վերջին ներկայացուցիչ Ջուանշերի հետ (Արչիլ II-ի որդին): Վերջինս ամուսնանում է Բագրատունի իշխանի դուստր Լատավրիայի հետ և աներոջն է հանձնում որոշ տիրույթներ: Այդպիսով, Ատրներսեհը հիմք է դնում նոր իշխանության՝ Բագրատունիների վրացական ճյուղի գլխավորությամբ:

Այն բռնեց հզորացման ուղին Ատրնեքսեի որդի Աշոտ Բագրատունու օրոք, քանի որ Ջուանշեր Խոսրովունու մահից հետո նրա բոլոր տիրույթներն անցնում են Աշոտին: Այդ իշխանությունն է, որ վրաց պատմագիտական գրականությունն անվանում է «Տառ-Կլարջեթի» (Տայք-Կղարջքի) կամ «Քարթվելական թագավորություն», նույնիսկ՝ «Իբերական թագավորություն»¹:

Սույն ուսումնասիրության հիմնական նպատակն է քննել և պարզաբանել Աշոտ Մսակերին ու Վասակ և Ատրնեքսե Բագրատունիներին պատկանած սկզբնական տիրույթները, ինչպես նաև Ջուանշեր Խոսրովունուց հետո Բագրատունիների վրացական ճյուղի իշխանության տարածքները:

Նախաբան. Բագրատունի իշխանների տիրույթների և նորաստեղծ իշխանության ընդգրկած տարածքի հարցերը բավականին վիճահարույց են: Դրանք բազում քննարկումների են արժանացել հայ և վրացի հեղինակների կողմից: Բանն այն է, որ հայ ուսումնասիրողների մեծ մասը խուսափել է Կղարջքի հետ ի սկզբանե Բագրատունիների վրացական իշխանության կազմում ընդգրկել նաև Տայքը: Նրանք հիմնականում բավարարվել են միայն X դ. կեսերից Տայքի կուրապատար Դավթի իշխանության ժամանակաշրջանի մասնակի ուսումնասիրությամբ²: Կան հեղինակներ, որ փորձում են Տայքն առանձնացնել վրաց Բագրատունիների ճյուղի իշխանությունից՝ այն ամբողջովին ընդգրկելով հայ Բագրատունիների թագավորության կազմում³: Մինչդեռ վրացի հեղինակները, ելնելով հիմնականում վրացական աղբյուրների տեղեկություններից, ինչպես նաև Տայքում քաղկեդոնականության տարածման, վրացերենի կիրառման ու տեղի վիճաբերի բովանդակությունից, միանշանակ պնդում են, որ Տայքը, ի սկզբանե լինելով «վրացական» երկրամաս, ամբողջությամբ ընդգրկված էր վրաց Բագրատունիների իշխանության կազմում⁴:

Բագրատունիների իշխանության տարածքները Տայքում և Կղարջքում

VIII դ. վերջին-IX դ. սկզբին

Ինչպես նշվեց, Հայոց իշխան Աշոտ Կուրի սերունդները՝ Վասակ Բագրատունին, իր որդի Ատրնեքսեի և Աշոտ Մսակերը, միաժամանակ հաստատվեցին Տայքում: Վերջինս մնաց այնտեղ, իսկ Վասակն ու Ատրնեքսեին անցան Կղարջք: Հիմք ընդունե-

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტომი II, თბილისი, 1973, გვ. 445; **Лордкипанидзе М.** Из истории грузино-византийских взаимоотношений на границе X-XI вв., საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები. II, თბილისი. -1972, с. 31.

² Տե՛ս **Ճանաչեան Մ.**, Դավիթ Կուրապատար (պատմական ուսումնասիրություն), Վենետիկ, 1972: **Ադունց Ն.**, Դավիթ Կուրապատար, «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 2002, թիվ 3:

³ Տե՛ս **Եղիազարյան Ա.**, Հայ Բագրատունիների տերությունը (885-905 թթ.), (Պատմաշխարհագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 2011, էջեր 111-122, նույնի՝ Տայքի իշխանությունը Հայ Բագրատունիների տերության համակարգում, ՊԲՀ, Երևան, 2008, թիվ 3, էջ 197:

⁴ Տե՛ս **Джанашиа С.** Об одном примере искажения исторической правды. По поводу книги Н. Токкарского “Архитектура древней Армении”. Тбилиси. -1947. сс. 22-23. Очерки истории Грузии. Т. II. Грузия в IV-X веках. Тбилиси. -1988. сс. 306-319:

լով Վարդան վարդապետի տեղեկությունը, ըստ որի՝ Աշոտ Մսակերը տիրեց «զՇիրակ և զԱշոցք, և զգաւառն Տայոց»⁵, Ա. Եղիազարյանը գտնում է, որ Տայքն ամբողջությամբ պատկանել է Մսակերին⁶: Իսկ վրացի հեղինակները Տայք-Կղարջքի (Տառ-Կլարջեթի) իշխանության պատմությունը գերազանցապես սկսում են Ատրներսեհի որդի Աշոտ Կուրապաղատից⁷: Մակայն դա չի նշանակում, որ վրաց գիտնականները Տայքը չեն դիտարկում որպես վրացական երկրամաս և Բագրատունիների վրացական ճյուղի իշխանության անբաժանելի մաս:

Հայ հեղինակներից Ն. Ադոնցը գրում է. «Ճշմարիտ է Մարկվարտի կարծիքը, որ Բագրատունիները միմիայն Կղարջքի իշխաններ էին և *Վրաստանի հետ կապ չունեին* որչափ ատեն որ Թիփլիսի մեջ նստած էին Շուաբի բռնավորները»⁸ [ընդգծումը մերն է-Լ.Ն.]: Այսինքն՝ Ն. Ադոնցը նկատի ունի, որ Բագրատունիների վրացական ճյուղը Կղարջքից չէր կարող առաջանալ դեպի Վրաստանի խորքեր, քանի որ Տիփլիսում նստում էր արաբ էմիր Իսմաիլ իբն Շուաբը⁹: Այսինքն՝ խոսքը վերաբերում է ոչ թե նրան, որ Բագրատունիները չէին կարող տիրել նաև Տայքին, այլ խոսքը Վրաստանին կամ բուն Վիրքին տիրելու մասին է: Իսկ Յ. Մարկվարտը ոչ միայն կրկնում է Ն. Ադոնցին, այլև վրաց Բագրատունիների մասին նշում հետևյալը. «Տայքի Արտանուջի Բագրատունիներէն զատ. գիծ եւս կար Սպերի մէջ, որ այս ցեղին հին բնագաւառն էր»¹⁰: Այսինքն՝ թե՛ Ն. Ադոնցը, թե՛ Յ. Մարկվարտը Տայքը չեն առանձնացնում Կղարջքի Բագրատունիների տիրույթներից:

Ցավոք, հայկական աղբյուրները փոքր-ինչ անորոշ են ներկայացնում՝ Բագրատունիների վրացական ճյուղի տիրույթներն իշխանության հաստատման ժամանակաշրջանում: Օրինակ՝ Թովմա Մեծոփեցին գրում է, որ Բագրատունիները «թագաւորք եղեն...ի տունն Վրաց»¹¹: Ստեփանոս և Ներսես Մեծոփեցիները նշում են. «մնացեալքն ի Բագրատունեաց գնացին ի մէջ Վրաց և եղեն նոցա թագաւոր»¹²: Այսինքն՝ երկու աղբյուրում էլ նշված է «Վրաց» եզրույթը, և պարզ չէ, թե դրանում ո՞ր երկրամասերն են ընդգրկվում: Միայն Վարդան վարդապետն է նշում, որ Աշոտ Կուրապաղատը «տիրե-

⁵ Հավաքումն պատմութեան **Վարդանայ վարդապետի**, լուսաբանեալ, ի Վենետիկ, 1862 (այսուհետև՝ **Վարդան վարդապետ**), էջ 76:

⁶ Տե՛ս **Եղիազարյան Ա.**, Հայ Բագրատունիների տերությունը, էջեր 114-115, 214-215, տե՛ս նաև **Նույնի՝** Բագրատունիների Վրացական թագավորության ձևավորման գործընթացը, մաս Ա // Վեմ, Երևան, 2012, թիվ 4, էջ 27: **Նույնի՝** Տայքը և Կղարջքի կուրապաղատությունը IX դարում, Բանբեր Երևանի համալսարանի (այսուհետև՝ ԲԵՀ), Հայագիտություն, Երևան, 141.1, 2013, էջ 8:

⁷ Տե՛ս Очерки истории Грузии. т. II сс. 306-339.

⁸ **Ադոնց Ն.**, Երկեր, հ. Ա, Երևան, 2006, էջ 504:

⁹ Տե՛ս Очерки истории Грузии. т. II. сс 343-345.

¹⁰ **Մարկուարտ Յ.**, Վրացական Բագրատունեաց ծագումը, գերմաներէնէ թարգմանեց Հ. Հապոգեան, Վիեննա, 1913, էջ 139:

¹¹ **Թովմա Մեծոփեցի**, Պատմագրություն, Աշխատասիրությամբ Լ. Խաչիկյանի, Երևան, 1999, էջեր 19-20:

¹² **Խաչիկյան Լ.**, Հայ պատմագրության անհայտ էջերից // ՊԲՀ, 1972, թիվ 4, էջ 239:

աց ի Կաղըջաց մինչև ի Տփխիս, լեռնակողմամբ հանդերձ»¹³, իսկ թե նրա հայրը և պապը որ տարածքներին էին տիրում, մնում է անհայտ: Այդ բացը լրացնում են վրացական աղբյուրները՝ նշելով Ատրներսեհի տիրույթների մասին:

Ինչպես վերը նշվեց, Ատրներսեհը կամ Ադարնասեն գնացել էր Արչիլի որդի Ջուանշերի մոտ, և վերջինս ամուսնացել էր նրա դուստր Լատավրիայի հետ: Պատմիչ Ջուանշերը վկայում է, որ Ատրներսեհը բնակության տարածք էր խնդրել Արչիլից (իրականում՝ նրա որդի Ջուանշերից) և ստացել Շուլավերն ու Արտահանը¹⁴: Ջուանշերի «Պատմության» հայերեն թարգմանությունում Ատրներսեհին տրված տարածքները հետևյալն են. «գՌիշա և գՇղուեր և գԱտանէ (գԱտոնէ)»¹⁵: Տրամաբանական է կարծել, թե Ատրներսեհին տրված երկրամասերը պետք է մոտ, նույնիսկ սահմանակից լինեին միմյանց: Հայերեն և վրացերեն բնագրերում Արտահանի կամ Ատանէի հիշատակումն աներկբա փաստում է, որ այն իսկապես տրվել է Ատրներսեհին, ուստի մյուս տարածքները պետք է մոտ լինեին նրան: Ջուանշերի երկի հայերեն թարգմանությունում նշված «Ռիշա»-ն, հավանաբար, «Աշխարհացոյց»-ից հայտնի Ռեխան է: Այն գտնվում էր Վերին աշխարհ Վրաց երկրամասում¹⁶՝ բավական հեռու Արտահանից, ուստի դժվար է պատկերացնել, որ այն տրվել է Ատրներսեհին: Ինչ վերաբերում է «գՇղուեր և գԱտանէ (գԱտոնէ)»-ին, ապա դրանցից երկրորդը նույնական է Արտահանին, իսկ «Շղուեր»-ը կա՛մ Շուլավերն է, կա՛մ Շավշթը: Սակայն այս երկուսից Արտահանին մոտ է, անգամ հյուսիս-արևմուտքից սահմանակից է՝ Շավշթը (Շավշթ, որը Գուգարք նահանգի գավառներից է¹⁷: Իսկ Շուլավերը գտնվում է Տփխիսից հարավ՝ Բորչալուի գավառում¹⁸: Ուստի Շուլավերը չէր կարող տրված լինել Ատրներսեհին, քանի որ այն ոչ միայն սահմանակից չէր Արտահանին, այլև բավականին հեռու էր: Հետևաբար, Ջուանշերի վրացերեն բնագրում նշված Ադարնասեն (Ատրներսեհը) ստացել էր ոչ թե Շուլավերն ու Արտահանը, այլ Շավշթն ու Արտահանը: Այդ պնդումը կարելի է հաստատել վրացական այլ աղբյուրների տեղեկություններով:

«Վրաց Տարեգրքում» և արքայազն Վախուշտի երկում նշվում է, որ Ադարնասեն (Ատրներսեհը) Ջուանշերի հետ փոխանակում է Կղարջքի, Շավշթի, Աճարայի, Նիգա-

¹³ Վարդան վարդապետ, էջ 78:

¹⁴ Տե՛ս յ յ յ քարտլոս ցեօջրեծա, Եղեթի Դաճգեղոս ցցեղա ժորոտաճո Կեղնաճրոս մոեղճեղոտ Ն. ցաղեծիճցոլոս մոեղ, Եղմո I, տծոլոսո, 1955 (այսուհետև՝ յ քարտլոս ցեօջրեծա, Եղմո I), էջ 243, յ քարտլոս ցեօջրեծա, մոազարո ղեճալեղորո ղ. մեղրեղեղո, տծոլոսո, 2008 (այսուհետև՝ յ քարտլոս ցեօջրեծա, 2008), էջ 243; Карталис Цховреба. История Грузии. главный редактор Р. Метревели. Тбилиси. -2008 (այսուհետև՝ Карталис Цховреба. 2008). с. 112.

¹⁵ Համառոտ Պատմութիւն Վրաց ընծայեալ Ջուանշերի պատմիչ, Վենետիկ, 1884 (այսուհետև՝ Ջուանշեր պատմիչ), էջ 101:

¹⁶ Տե՛ս յ Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1963, էջ 79, տե՛ս նաև նույնանուն քարտեզը:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 73: Տե՛ս նաև նույնանուն քարտեզը:

¹⁸ Տե՛ս յ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, կազմեցին՝ Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, հ. 4, Երևան, 1998, էջեր 157-158:

լի, Ասիափորիի, Արտահանի և Ստորին Տայքի մեկ երրորդը, ինչպես նաև այն բերդերը, որոնց իշխում էին Վախթանգ Գորգասալի թոռները¹⁹: Փաստորեն, այդ աղբյուրներում հստակ նշվում են Արտահանն ու Շավշեթը և ոչ մի խոսք չկա Շուլավերի ու Ռեխայի մասին, ուստի մեկ անգամ ևս կարելի է պնդել, որ վերջիններս չեն տրվել Ատրներսեհին: Բացի այդ, թվարկված բոլոր տարածքները մոտ են և սահմանակից միմյանց, ինչը ևս հաստատում է մեր կարծիքը: Ն. Ադոնցը, հիմնվելով «Վրաց Տարեգրք»-ի վկայության վրա, գրում է. «Ատրներսեհ տեր դարձավ Կղարջքի, Շավշեթի, Աջարայի, Նիգալի, Ասեաց-Փորի, Արտահանի և ստորին Տայքի: Մինչ այդ բոլոր այս երկրները Վախթանգի սերունդի ժառանգությունն էր»²⁰: Ա. Եղիազարյանը, հղելով «Քարթլիի Մատեան»-ի ռուսերեն 1976 թ. Մ. Լորդքիփանիձեի թարգմանությունը, գրում է. ««Քարթլիի մատյանը» հաղորդում է, որ Վասակի որդի Ատրներսեհը տիրում էր Շավշեթին, Կղարջքին, Նիգալին, Ագարին (Էգր կամ Աճարա), Մամցխեթին, Ստորին Տայքին և Ասիափորիին (իմա՝ Արսեաց փոր)»²¹ [ընդգծումը մերն է-Լ.Ն.]: Այսինքն՝ նա Արտահանի փոխարեն նշում է Մամցխեթ, մինչդեռ աղբյուրում գրված է Արտահան²²: Մ. Բրոսսեն նույնպես նշում է Արտահան²³: Մամցխեթի արձանագրումը հակասում է ոչ միայն հղված աղբյուրի՝ «Քարթլիի Մատեան»-ի բնագրին, այլև՝ Ջուանշերի վկայությանը, թե՛ Ատրներսեհը ստացավ Շավշեթն ու Արտահանը: Հետևաբար, Մամցխեթն չի եղել Ատրներսեհին տրված տիրույթներում:

Փաստորեն թե՛ Ն.Ադոնցը և թե՛ Ա. Եղիազարյանն այն կարծիքին են, որ Ատրներսեհը տեր դարձավ վերը թվարկված բոլոր տարածքներին: Սակայն, աղբյուրներում մեկ հետաքրքիր վկայություն կա, որը վրիպել է հետազոտողների ուշադրությունից: Խոսքը վերաբերում է Ջուանշերի հետ հիշյալ տարածքների «մեկ երրորդի փոխանակմանը»: Այսինքն՝ կարելի է կարծել, որ նրանք այդ տարածքները բաժանել են միմյանց

¹⁹ Տե՛ս **Вахушти Багратиони**, История царства грузинского, перевел, снабдил предисловием, словарями и указателем **Накашидзе Н.Т.** Тбилиси. -1976 (այսուհետև՝ **Вахушти Багратиони**), с. 187, ქართველთა ცხოვრება, ტომი I, 251, ქართველთა ცხოვრება, 2008, էջ 255, Матиане Картлиса, перевод, введение и примечания **М. Д. Лордкипанидзе**, Тбилиси, 1976 (այսուհետև՝ Матиане Картлиса), էջ 28, «Քարթլիի մատյան», թարգմանությունը՝ **Վ. Մարտիրոսյանի** և **Հ. Մկրտումյանի**, մաս Ա // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1989, թիվ 9 (այսուհետև՝ «Քարթլիի մատյան»), էջ 62:

²⁰ **Ադոնց Ն.**, Երկեր, հ. Ա, էջ 485:

²¹ **Եղիազարյան Ա.**, Բագրատունիների Վրացական թագավորության ձևավորման գործընթացը, մաս Ա, էջ 25: Տե՛ս նույնի՝ Հայ Բագրատունիների տերությունը, էջեր 118, 214, հմմտ. Матиане Картлиса, էջ 28:

²² Տե՛ս Матиане Картлиса, 28: Ընդ որում, Ա. Եղիազարյանը նույն միտքը մեկ անգամ էլ նշելիս հղում է նաև «Քարթլիի Մատեան»-ի հայերեն թարգմանությունը, որտեղ նույնպես նշված է ոչ թե Մամցխեթ, այլ Արտահան (տե՛ս **Եղիազարյան Ա.**, Տայքը և Կղարջքի Կուրապաղատությունը IX դարում, էջ 5, հմմտ. «Քարթլիի մատյան», էջ 62), տե՛ս նաև **Եղիազարյան Ա.**, Բագրատունիների Վրացական թագավորության ձևավորման գործընթացը, մաս Բ, Վեմ // 2013, թիվ 2, էջեր 40-41, որտեղ նույնպես հղված է «Քարթլիի Մատեան»-ի հայերեն թարգմանության 62 էջը:

²³ Տե՛ս Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècle par **M. Brosset**. 1re partie. S.-Petersbourg. -1849 (այսուհետև՝ **Brosset M.**, Histoire de la Géorgie), էջ 259:

միջև, այլապես չի ընկալվում «փոխանակել» բառի իմաստը (վրաց. բնագրում՝ ოცვალა (իցվալա))²⁴: Կամ էլ պետք է հասկանալ, որ Ջուանշերը, ամուսնանալով Ատրնեբսեհի դստեր հետ, փոխարենը նրան էր տվել հիշյալ տարածքների մի մասը: Ընդ որում, աղբյուրները շեշտում են, որ փոխանակումը կատարվել է մինչև Ջուանշերի մահը՝ 787 թ.: Այսինքն՝ մինչև 787 թ. Ատրնեբսեհը տիրել է այդ երկրամասերի մի մասին, իսկ ավելի հստակ՝ Արտահանին ու Շավշեթին, որոնք էլ թվարկված տարածքների մոտավորապես հենց մեկ երրորդ մասն են կազմում: Փաստորեն, երբ Ատրնեբսեհ Բագրատունին հիմք դրեց Բագրատունիների վրացական ճյուղին, նրա իշխանությունը սահմանափակվում էր Տայքի ու Կղարջքի հարևանությամբ գտնվող Արտահան և Շավշեթ գավառներով:

Իրադրությունը կտրուկ փոխվեց Ջուանշերի մահից (787 թ.) հետո, երբ նրա իշխանության անբողջ տարածքներն անցավ նրա աներորդուն՝ Ատրնեբսեհի որդի Աշոտ Բագրատունուն (787-826), որը դեռևս կուրապաղատի տիտղոս չունեք: Վերջինս էլ տեր դարձավ վերը թվարկված բոլոր տիրույթներին՝ այդ թվում՝ Տայքի Արսեաց փոքր գավառին և Ստորին Տայքին (Ճակքին)՝ հիմք դնելով Բագրատունիների վրացական ճյուղի ժառանգական իշխանությանը: Դա է վկայում նաև Վարդան վարդապետը՝ գրելով. «Եւ տայր իշխանն Իսմայելի Աշոտի որդոյ Ատրնեբսեհի որդոյ Վասակայ, որդոյ Աշոտոյ Հայոց իշխանի՝ զերկիրն Վրաց. որոյ երթեալ հնազանդեցուցանէ ինքեան»²⁵: Այսինքն՝ նրա իշխանությունը ճանաչվել է նաև արաբների կողմից, իսկ «զերկիրն Վրաց» ասելով՝ պատմիչը նկատի ունի ոչ միայն որոշակի տարածք, այլ նաև իշխանություն: Աշոտից առաջ իշխած Ջուանշերը և՛ նշված տարածքների կառավարիչն էր, և՛ Խոսրովյան դինաստիայի վերջին գահակալը՝ կոչվելով երիսթավների երիսթավ ու թագավոր: Հետևաբար Աշոտը ժառանգեց ոչ միայն նրա տիրույթները, այլև իշխանությունը և դարձավ վրաց իշխանաց իշխանը: Թվարկելով Աշոտ Բագրատունու տիրույթները՝ Մ. Լորդքիփանիձեն գրում է. «Իշխանության կազմում մտնում էին Կղարջք, Շավշեթ, Նիգալ, Աճարա, Հյուսիսային Տայք, Սամցխե, Ջավախք, Արտահան գավառները»²⁶ կամ շրջանները, այսինքն՝ աղբյուրի նշած տարածքներին ավելացնում է Սամցխեն և Ջավախքը, սակայն չի նշում Ասիսփորեի (Արսեացփորի) մասին, իսկ աղբյուրում հիշված Ստորին Տայքի փոխարեն գրում է Հյուսիսային Տայք: Ստորին Տայքը համապատասխանում է երկրամասի հյուսիսային հատվածին, սակայն այն չի ներառում նահանգի հյուսիսարևելյան Կող գավառը: Դրա ապացույցն է, ինչպես իրավացիորեն նշել է նաև Ա. Եղիա-

²⁴ «Քարթլիի Մատեան»-ի ռուսերեն մեկ այլ թարգմանությունում նշվում է. «Но еще при жизни Джуаншера *переместился* Адарнасе Багратион в (свою) треть Кларджети, Шавшети...» [ընդգծումը մերն է-Լ.Ն.] (տե՛ս Լетопись Картли, перевод, введение и примечания Г. В. Цулая, Памятники грузинской исторической литературы. IV. Тбилиси.-1982 (այսուհետև՝ Летопись Картли), էջ 48), որը, կարծում ենք, համապատասխան չէ բնագրին:

²⁵ Վարդան վարդապետ, էջ 77:

²⁶ Лордкипанидзе М. Из истории грузино-византийских взаимоотношений на грании X-XI вв.. с. 31.

գարյանը, Ղևոնդի վկայությունը Ամատունիների 789 թ. գաղթի վերաբերյալ, երբ պատմիչը շեշտում է, որ նրանք հասան «ի սահմանս Վրաց ի գաւառն Կող»²⁷:

Այսպիսով, 775-779 թթ. միջակայքում, երբ Վասակ և Ատրնեքսեհ Բագրատունիներն Աշոտ Մսակերի հետ գնացին Տայք, այդ ժամանակ նրա հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան հատվածը՝ Ճակք և Արսեացփոր գավառները, գտնվում էին վրաց իշխան կամ էրիսթավ Ջուանշերի տիրապետության տակ: Չի բացառվում, որ այդ պատճառով էլ արաբական որոշ աղբյուրներ Տայքը ներառում են և՛ Երկրորդ, և՛ Երրորդ Արմինիայի կազմում: Այսինքն՝ հավանական է, որ արաբ հեղինակները, ելնելով նահանգի մի մասի՝ վրաց իշխանին պատկանելու հանգամանքից, այն ընդգրկում էին նաև Երկրորդ Արմինիայի կազմում, որի մեջ էր Ջուրգանը (Վիրքը)²⁸:

Աղբյուրներում, բացի հիշյալ վկայությունից, որևէ այլ տեղեկություն չկա այն մասին, որ Տայքի որևէ հատված պատկանել է վրաց իշխաններին կամ գտնվել է նրանց տիրապետության տակ: Հետևաբար ենթադրելի է, որ Արսեացփորն ու նահանգի հյուսիսային մասը VIII դ. երկրորդ կեսին են անցել նրանց տիրապետության տակ: Ջուանշեր պատմիչը, թվարկելով Արչիլ II-ի կողմից VIII դ. սկզբներին եղբոր դուստրերին տրված տարածքները²⁹ (նրանց տիրույթները Կղարջքից հարավ չէին անցնում³⁰), դրանցում չի նշում Տայքի և ոչ մի հատված: Ուստի կարելի է ենթադրել, որ Արսեացփորն ու Տայքի հյուսիսային հատվածն ավելի ուշ են անցել վրաց իշխանի, առավել ստույգ՝ Ջուանշերի ենթակայության տակ, քանի որ դրանք չեն հիշվում նաև Արչիլ II-ի տիրույթների շարքում: Հնարավոր է՝ 775 թ. հետո, երբ Մամիկոնյանները գրկվեցին իրենց տիրույթներից, Ջուանշերը տեղ դարձավ Տայքի հյուսիսային և արևմտյան հատվածներին, իսկ մնացած մասն էլ կարճ ժամանակով ընկավ արաբների տիրապետության տակ: Դրանով էլ կարելի է բացատրել Վարդան վարդապետի այն վկայությունը, ըստ որի՝ Աշոտ Մսակերն արաբներից գրավեց Շիրակը, Աշոցքը և Տայքը:

²⁷ Պատմաբանություն **Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի** Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, հ. Զ, Ը. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2007 (այսուհետև՝ **Ղևոնդ վարդապետ**), էջ 850: Տե՛ս նաև **Շղիագարյան Ա.**, Հայ Բագրատունիների տերությունը, էջ 113: **Նույնի՝** Տայքի իշխանությունը հայ Բագրատունիների տերության համակարգում, էջ 199: **Նույնի՝** Տայքը և Կղարջքի Կուրապաղատությունը IX դարում, էջ 4: **Նույնի՝** Բագրատունիների Վրացական թագավորության ձևավորման գործընթացը, մաս Ա, էջ 26:

²⁸ Տե՛ս Արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 16, Արաբական աղբյուրներ, Գ, ներածությունը և բնագրերից թարգմանությունները պ.գ.դ., պրոֆեսոր **Ա. Տեր-Ղևոնդյանի**, Երևան, 2005 (այսուհետև՝ Արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր), էջ 265:

²⁹ Արչիլի և եղբոր՝ Միհրի իշխանության շրջանում ավագության սկզբունքով էրիսթավների էրիսթավը Միհրն էր: Նա, արաբների դեմ ճակատամարտում մահացու վիրավորվելով, մահից առաջ իշխանությունը փոխանցեց եղբորը: Քանի որ Միհրն արու գավակ չունեւ, այլ յոթ դուստր, իր տիրույթների կեսը տվեց Արչիլին և հանձնարարեց, որ նա մյուս կեսը բաժանի իր դուստրերին՝ նրանց ամուսնացնելով տեղական էրիսթավների կամ իշխանների հետ (մանրամասն տե՛ս *Карлис Цховреба*, 2008, էջեր 110-111):

³⁰ Տե՛ս *Карлис Цховреба*, 2008, էջ 111 յնտոլոս ցեօցրեձա, Երմո I, էջեր 241-243.յնտոլոս ցեօցրեձա, -2008, էջ 241- 242:

Փաստորեն, Տայքի մնացյալ մասն անցել է Աշոտ Մսակերին: Վերջինս, ինչպես նշվել է, Տայքում հիմնեց Կալմախ ամրոցը, որի տեղադրության վերաբերյալ վկայություն է պահպանել Վախուշտի Բագրատիոնը³¹: Դա հաստատում է, որ Տայքի կենտրոնական և արևելյան հատվածները (Կող գավառով) գտնվում էին Մսակերի տիրապետության ներքո, որի կենտրոնը, ըստ Վախուշտի, Կալմախն էր:

Աշոտ Բագրատունին իր հերթին վերակառուցեց և ամրացրեց Արտանուջ ամրոցը Կղարջքում՝ այն դարձնելով իր իշխանության կենտրոնը³²:

Եթե Աշոտ Մսակերը IX դ. սկզբին Խալիֆայության աջակցությամբ ձեռք բերեց Հայոց իշխանի տիտղոս, ապա Աշոտ Բագրատունին փոքր-ինչ ուշ վաստակեց Բյուզանդիայի հովանավորությունը: Նա կայսրից ստացավ «կուրապաղատի» տիտղոս³³, հիմք դնելով Կուրապաղատների ժառանգական իշխանությանը: Նրա իշխանության մասին Վարդան վարդապետը նշում է. «Կուրապաղատն Աշոտ տիրեաց ի Կաղրջաց մինչև ի Տփլիս, լեռնակողմամբն հանդերձ»³⁴: Վրաց մատենագիրներից Դավթի որդի Սմբատը վկայում է, որ Բագրատունի իշխանն արաբների դեմ պայքարից հետո հաստատվեց Շավշեթում ու Կղարջքում, իսկ հետո՝ սպանվեց Նիգալում³⁵:

Եզրահանգում. Փաստորեն, Վասակն ու Ատրներսեհը, երբ գնացին Կղարջք, վերջինս ստացավ Արտահանն ու Շավշեթը, իսկ նրա որդին ժառանգեց Ջուանշերի տիրույթները, այդ թվում՝ նաև Տայքի հիշյալ հատվածները: Այսինքն՝ Բագրատունիների վրացական իշխանության կազմում նախապես ընդգրկված էր Տայքի միայն հյուսիսային (ատանց Կող գավառի) և հյուսիսարևմտյան հատվածը, իսկ մնացած մասն Աշոտ Մսակերի իշխանության կազմում էր:

Այսպիսով, պարզվում է, որ VIII դ. վերջին և IX դ. սկզբին Տայքը քաղաքականապես բաժանված էր Բագրատունի տան երկու ներկայացուցիչների միջև, և նրա մեծ մասը գտնվում էր Աշոտ Մսակերի տիրապետության ներքո: Այդ իրավիճակը պահպանվեց մինչև 826թ., երբ միևնույն տարում մահացան և՛ Աշոտ Մսակերը, և՛ Աշոտ Բագրատունին:

³¹ Царевич Вахушти, География Грузии, введение, перевод и примечания М. Джанашивили. Тифлис. -1904. сс. 180-181.

³² Տե՛ս **Георгий Мерчул.** Житие Григория Хандзтийского, перевод Н. Я. Марра (Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. VII), СПб., 1911 (այսուհետև՝ **Георгий Мерчул**), էջ 128: **სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შესახებ, გამოცემა მესამე, ტექსტი გამოსცა ვრცელი შესავლით, შენიშვნებით და ორი გენეალოგიური ტაბულით საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილმა წევრმა: ე. თაყაიშვილმა, თბილისი, 1949** (այսուհետև՝ **სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა**), էջ 62: **Toumanoff C., Studies in Christian Caucasian History, Georgetown University press, Georgetown, 1963, էջ 342:**

³³ Տե՛ս **Վարդան վարդապետ**, էջ 77; **Летопись Картли**, էջ 48; **Картлис Цховреба**, -2008, էջ 140:

³⁴ **Վարդան վարդապետ**, էջ 78:

³⁵ Տե՛ս **სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა**, էջ 62:

ВЛАДЕНИЯ КНЯЖЕСТВА БАГРАТУНИ В ТАЙКЕ И КХАРДЖКЕ В КОНЦЕ VIII – НАЧАЛЕ IX вв.

Назарян Л.

Ключевые слова: *Багратуни, Тайк, Кхарджк, Ашот Куропалат, Атрнерсех Багратуни, Васак, Ашот Мсакер (Мясоед), «Грузинские хроники», историк Джуаншер, Джуаншер Хосровуни (Хосровян).*

Исследование касается реалий заселения Багратуни в Тайке и Кхарджке. Потомки двух сыновей армянского князя Ашота Куйра (Слепого) Багратуни (732-748) – Ашот Мсакер и его дядя Васак и сын последнего Атрнерсех, поселились в Тайке и Кхарджке в одно время после поражения арабами в битве при Багреванде в 774-775 гг. В статье указаны принадлежащие им владения.

На основании изучения источников можно констатировать, что армянские князья сначала направились в Тайк, затем часть из них во главе с Васакком и Атрнерсехом перешла отсюда в Кхарджк. Остальные во главе с Ашотом Мсакером остались в Тайке, основав крепость Калмах.

Когда Васак и Атрнерсех отправились в Кхарджк, Атрнерсех получил Артахана и Шавшета, а его сын Ашот унаследовал владения Джуаншера Хосровяна, включая только северную часть (без кантона Кох) и северо-западную часть Тайка, а остальная часть находилась под властью Ашот Мсакер. Так продолжалось до 826 года, когда в том же году скончались Ашот Мсакер и Ашот Багратуни.

THE DOMAINS OF THE BAGRATUNI POWER IN TAYK AND KGHARJK IN THE LATE 8TH-EARLY 9TH CENTURY

Nazaryan L.

Key words: *The Bagratuni, Tayk, Kgharjk, Ashot Kuropalates, Atrnerseh Bagratuni, Vasak, Ashot Msaker (the Meat Eater), “Georgian Chronicles”, Juansher historian, Juansher Khosrovuni (Khosrovian).*

The study concerns the realities of the settling of the Bagratuni in Tayk and Kgharjk. The descendants of the two sons of the Armenian prince Ashot Kuyr (the Blind) Bagratuni (732-748) – Ashot Msaker and his uncle Vasak and the latter’s son Atrnerseh, settled in Tayk and Kgharjk at one time after the defeat by the Arabs in the Battle of Bagrevand in 774-775. The article specifies the domains belonging to them there.

Based on the examination of the sources, it can be stated that the Armenian princes had first headed to Tayk, then some of them, led by Vasak and Atrnerseh, passed from there to Kgharjk. The rest, led by Ashot Msaker, remained in Tayk, founding the Kalmakh Fortress.

When Vasak and Atrnerseh went to Kgharjk, Atrnerseh received Artahan and Shavshet, and his son Ashot inherited the domains of Juansher Khosrovian, including only the northern part (without Kogh canton) and the northwestern part of Tayk, and the rest was under the rule of Ashot Msaker. This situation lasted until 826, when Ashot Msaker and Ashot Bagratuni passed away in the same year.

Գրականություն

1. Ադոնց Ն., Դավիթ Կյուրոպաղատ // Պատմա-բանասիրական հանդես /ՊԲՀ/, 2002, թիվ 3:
2. Ադոնց Ն., Երկեր, հ. Ա, Երևան, 2006:
3. Արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 16, Արաբական աղբյուրներ, Գ, ներածությունը և բնագրերից թարգմանությունները պ.գ.դ., պրոֆեսոր Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 2005:
4. Եղիազարյան Ա., Հայ Բագրատունիների տերությունը 885-905թթ. (Պատմաշխարհագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 2011:
5. Եղիազարյան Ա., Բագրատունիների Վրացական թագավորության ձևավորման գործընթացը, մաս Ա // ՎԷՄ, Երևան, 2012, թիվ 4:
6. Եղիազարյան Ա., Բագրատունիների Վրացական թագավորության ձևավորման գործընթացը, մաս Բ // ՎԷՄ, 2013, թիվ 2:
7. Եղիազարյան Ա., Տայքի իշխանությունը Հայ Բագրատունիների տերության համակարգում // ՊԲՀ, Երևան, 2008, թիվ 3:
8. Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1963:
9. Թովմաս Մեծովեցի, Պատմագրություն, Աշխատասիրությամբ Լ. Խաչիկյանի, Երևան, 1999:
10. Խաչիկյան Լ., Հայ պատմագրության անհայտ էջերից // ՊԲՀ, 1972, թիվ 4:
11. Ճանաչեան Մ., Դավիթ Կիրապաղատ (պատմական ուսումնասիրություն), Վենետիկ, 1972:
12. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, կազմեցին՝ Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, հ. 4, Երևան, 1998:
13. Համառոտ Պատմութիւն Վրաց ընծայեալ Ջուանշերի պատմչի, Վենետիկ, 1884:
14. Հավաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, լուսաբանեալ, ի Վենետիկ, 1862:
15. Մարկուարտ Յ., Վրացական Բագրատունեաց ծագումը, գերմաներէնէ թարգմանեց Հ. Հապոզեան, Վիեննա, 1913:
16. Պատմաբանութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, հ. Զ, Ը, դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2007:
17. «Քարթլիի մատյան», թարգմանությունը՝ Վ. Մարտիրոսյանի և Հ. Մկրտումյանի, մաս Ա // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1989, թիվ 9:
18. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტომი II, თბილისი, -1973.
19. სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა ტაო-კლარჯეთის ზაგრატიონთა შესახებ, გამოცემა მესამე, ტექსტი გამოსცა ვრცელი შესავლით, შენიშვნებით და ორი გენეალოგიური ტაბულით საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილმა წევრმა ე. თაყაიშვილმა, თბილისი, - 1949.
20. ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტომი I, თბილისი, -1955.
21. ქართლის ცხოვრება, მთავარი რედაქტორი რ. მეტრეველი, თბილისი, -2008.
22. Вахушти Багратиони. История царства грузинского, перевел, снабдил предисловием, словарями и указателем Н. Т. Накашидзе. Тбилиси. -1976.
23. Георгий Мерчул, Жизнь Григория Хандзтийского, перевод Н. Я. Марра (Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. VII). СПб. -1911.
24. Картлис Цховреба. История Грузии. главный редактор Р. Метревели. Тбилиси. -2008.
25. Летопись Картли. перевод, введение и примечания Г. В. Цулая. Памятники грузинской исторической литературы. IV. Тбилиси. -1982.

Բագրատունիների իշխանության տարածքները Տայքում և Կղարջքում VIII դ. վերջին-IX դ. սկզբին

---

26. Лордкипанидзе М., Из истории грузино-византийских взаимоотношений на грании X-XI вв., საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები, II, თბილისი, -1972.
27. Матиане Картлиса. перевод, введение и примечания М. Д. Лордкипанидзе. Тбилиси. -1976.
28. Царевич Вахушти. География Грузии. введение, перевод и примечания М. Джанашвили. Тифлис. -1904.
29. Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècle par M. Brosset. 1re partie. S.-Petersbourg. - 1849.
30. Toumanoff C. Studies in Christian Caucasian History. Georgetown University press. Georgetown. -1963.

Ընդունվել է՝ 25. 09. 2021
Գրախոսվել է՝ 23. 10. 2021
Հանձնվել է տպ.՝ 15. 11. 2021

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Լիանա ՆԱԶԱՐԳԱՆ՝ պատմական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Միջին դարերի պատմության
բաժնի գիտաշխատող, էլ. հասցե՝ Lian_nazaryan@mail.ru